

ד"ר עלי אבישר

המעבר מחיים למוות

הרבה הלכות תלויות בהבהרת המצבים של חיים ומוות. הלכות טומאת מת כמובן תלויות בידיעה הראשונית שהאדם אכן מת, והחלטה אם אנשים או חפצים נטמאו תהיה תלויה בידיעת ההבדל בין חיים ומוות.

כמ"כ דיני ירושה וכן דיני היתר נישואין לאשה לאחר מות בעלה תלויים בהבהרת המצבים של חיים ומוות.

כמובן שגם דיני פיקוח נפש תלויים בידיעה הראשונית, האם האדם שמחללים עליו את השבת הוא חי או מת וכן דינים רבים הנוגעים לטיפול בגוסס ודיני קבורה.

היום נושא זה אקטואלי גם מכיוון שהדיון ההלכתי על השתלות לב וכבד תלוי בין השאר בקביעת המצב המוקדם ביותר של מוות שבו אפשר להוציא אברים מן הגוף על מנת להציל חיים.

בנושא זה של קביעת המצבים של חיים ומוות אנו מוצאים מקורות רבים ולכאורה יש סתירות רבות ביניהם לבין עצמם וכן ביניהם לבין הידע הרפואי שלנו.

הראשונים וגם האחרונים עוסקים בשאלות אלו ומנסים ליישב את המקורות אחד עם השני.

ננסה לסקור את המקורות ההלכתיים בסוגיה סבוכה זו ולהצביע על כמה קוים מנחים בהבנת הנושא.

במשנה במסכת אהלות פרק א' משנה ו' כתוב:

"אדם אינו מטמא עד שתצא נפשו".

ז"א שבשביל לדעת מתי מתחילה לחול טומאת המת יש צורך לדעת מתי יצאה הנפש או במלים אחרות מתי היה המוות.

והמשנה שם מנסה לבאר נושא קשה זה ע"כ כמה דוגמאות: "ואפילו מגוייד" – (מחותך) "ואפילו גוסס זוקק ליבום ופוטור מן היבום מאכיל בתרומה ופוסל בתרומה" אבל מאידך "הותזו ראשיהן, אף על פי שמפרכסין, טמאין – כגון זנב של לטאה שהיא מפרכסת".

לעומת זה במשנה במסכת נדה דף ס"ט ע"ב כתוב:

"הזב והזבה והנדה והיולדת והמצורע שמתו מטמאין במשא עד שימוד הבשר".

במקרה זה הטומאה שהיתה חלה עליהם בחייהם ממשיכה לחול עד רקבון הבשר והגמרא מסבירה שם שמחכים עד שימוך הבשר "שמא נתעלף" היינו שכל זמן שאין רקבון בשר, יש עדיין ספק חיים ואין מוות ודאי וא"כ לכאורה גם אם הותזו ראשיהן א"א לדבר על מוות ודאי כל זמן שאין עדיין רקבון בשר.

המשנה במסכת שמחות פרק ח' נותנת עוד פן נוסף למצבי חיים ומוות וכן כתוב שם:

"מבקרים על המתים עד שלשה ימים, פעם אחת חי אחד אחר שכבר נקבר כ"ה שנים והוליד בנים".

מדובר שם על בקור של הקבר במשך שלשה ימים ראשונים לאחר הקבורה כדי לוודא שאכן הנפטר מת ולפי מה שהמשנה מספרת כבר היה מקרה שאחר שנקבר הסתבר שהאדם חי, ולכן במשך שלשה ימים לאחר הקבורה עדיין אין ודאי מות וזאת בלי קשר למצב הגופה.

בשו"ע יו"ד סימן של"ט כתוב:

"הגוסס הרי הוא כחי לכל דבר, אין קושרין לחייו ואין סכין אותו ואין מריחין אותו ואין פוקקין את נקביו ואין שומטין הכר מתחתיו... ואין מעמצין עיניו עד שתצא נפשו, וכל המעמץ עם יציאת הנפש הרי זה שופך דמים".

וכן כותב הרמב"ם בפרק ד' מהלכות אבילות הלכה ה':

"וכל המעמץ עם יציאת הנפש הרי זה שופך דמים אלא ישהה מעט שמא נתעלף".

מההלכות האלה משמע מצד אחד שכל זמן שהוא גוסס הוא עדיין נחשב כחי ומאידך כל אותם דברים שאסור לעשות אותם בגוסס הנמצא במצב שלפני יציאת הנפש, הופכים למותרים לאחר שישהה מעט לאחר זמן יציאת הנפש. זאת אומרת שאז הגוסס הפך למת שהרי כל זמן שהיה גוסס היה אסור לעשות את כל הפעולות המוזכרות שם בהלכה "שמא יקרב מיתתו" ואם כן ברור שלאחר ששהה מעט הוא כבר מת ואפשר לעשות את אותם פעולות.

בשהייה מעטה זו ברור שאין הכוונה לשלושה ימים וברור גם שאין הכוונה לרקבון הבשר.

הגמרא במסכת יומא דף פ"ה עמוד א' דנה בסוגיה של מי שנפלה עליו מפולת בשבת וצריכים לפקח את הגל ולחלל את השבת מדין פקוח נפש בכדי להציל את הנפגע. בדיון שם ישנו נסיון להגדיר באיזה מקרים אפשר להגדיר את הנפגע כמת ואז ממילא אסור להמשיך בפעולות ההצלה כי כבר אין כאן ענין של הצלת נפשות. וכך כתוב שם:

"תנו רבנן עד היכן הוא בודק? עד חוטמו. ויש אומרים: עד לב".

ובהמשך שם:

"אמר רב פפא מחלוקת ממטה למעלה אבל ממעלה למטה כיון דבדק ליה עד חוטמו שוב אינו צריך דכתיב 'כל אשר נשמת רוח חיים באפיו'."

ישנה פה מחלוקת בבחייתא בין תנא קמא לבין היש אומרים. תנא קמא טוען שבדקים בחוטם את הנשימה. אם אין נשימה סימן שהוא מת. לעומת זה היש אומרים טוענים שצריך לבדוק את פעולות הלב ואם הלב אינו עובד זהו סימן למוות.

רב פפא מבאר את המחלוקת בין תנא קמא ליש אומרים ולפי דבריו יוצא שאם בזמן פקוח הגל נתקלים תחלה בראשו של הפצוע כולם יודו שבהעדר נשימה בלבד ניתן לקבוע מצב של מוות ומפסיקים את פעולות החילוץ, אבל אם נתקלים ברגלי הפצוע תחילה אזי ישנה מחלוקת:

לפי תנא קמא – אעפ"י שאין פעילות בלב צריך להמשיך לפקח את הגל עד שיהיה אפשר לבדוק נשימה בחוטם.

ולפי היש אומרים – אם אין פעילות בלב ניתן לקבוע מצב של מוות ומפסיקים את פעולות החילוץ.

הר"ף על הסוגיא הביא את המחלוקת בין תנא קמא לבין היש אומרים לפי פירושו של רב פפא וכן הרמב"ם בהלכות שבת פרק ב' הלכה י"ט, וכן כתוב ברמב"ם: "בדקו עד חוטמו ולא מצאו בו נשימה מניחין אותו שם שכבר מת". היינו בדיקת הנשימה מספיקה בין מלמעלה למטה ובין מלמטה למעלה וזה כדעתו של תנא קמא אליבא דרב פפא. ומבואר בכסף משנה במקום, שהרמב"ם פוסק כתנא קמא משום דספק נפשות להקל ולכן גם אם פגע ברגליו תחילה ואין פעילות בלב ממשיכים לבדוק עד החוטם כדי להיות בטוחים שאין נשימה והפצוע באמת מת.

מהסוגיא במסכת יומא וכן מהראשונים יוצא שהעדר נשימה לבד מהווה מצב של מוות ודאי בלי שום ספק ולא צריכים לשהות מעט ובודאי שלא צריך לחכות לרקבון הבשר או לשלושה ימים כדי להיות בטוחים במוות שאם לא כן הרי היה צריך להמשיך לפקח את הגל בשבת.

החתם סופר בשאלות ותשובות חלק יורה דעה סימן של"ח דן בנושא של מצבי חיים ומוות בנוגע לחוק שהיה אז שאסר לקבור מתים במשך שלושת הימים הראשונים שלאחר המוות.

הוא מסביר שם שבדאי צריכים לקבור מיד ואין להעלות על הדעת להלין מתים אלא שיש הבדל בין בקיאים לבין העם הפשוט. אנשים בקיאים כגון חברה קדישא קובעים את מצב המוות ע"י היעדר נשימה... והיעדר דופק ולעומת זה במקרים של טומאה החמירו מגזירת חכמים בשביל המוני העם שאינם בקיאים באבחנת מצבי המוות וגזרו המשך טומאה עד שיופיעו סימנים של רקבון הבשר. לגבי ביקור הקבר במשך שלושה ימים כתב החתם סופר שזה רק כדי לבדוק אם קרה נס והמת קם לתחיה.

בולטת בדברי החתם סופר, ההוספה של היעדר דופק לקביעה של מצב מוות שהרי לא מצאנו לכך מקור בגמרות או בראשונים, והחתם סופר בעצמו מסביר את הדרישה הנוספת הזו וטוען שידוע שיכולה להיות הפסקת נשימה לזמן קצר עם המשך דופק ואח"כ הנשימה תחזור, וכמו כן תתכן הפסקת דופק בלי הפסקת נשימה ולאחר חזרת הדופק החיים ימשכו, ולכן חייבים לחפש גם הפסקת נשימה וגם היעדר דופק.

הרב שמואל הלוי וואזנר בתשובה שכתב בנושא השתלות לב מבאר את הבדיקה של החוטם שבסוגיא במסכת יומא כבדיקה של נשימה באף ובמקביל בדיקה של דופק ברקות ובצוואר.

גם הרב משה פיינשטיין באגרות משה יורה דעה סימן קמ"ו קובע שמצב מוות צריך להקבע רק לאחר הפסקת נשימה וכן הפסקת דופק ואפילו אם שני התנאים נתמלאו הרי שבימינו שיש אלקטרוקרדיוגרם אזי אם עדיין ישנה פעילות חשמלית בלב לפי הא.ק.ג. אין עדיין מצב של מוות.

למרות כל ההסברים הנ"ל קשה להבין מדוע הגמרא בימא מדברת על היעדר נשימה בלבד וכך פסקו כל הראשונים כולל הרמב"ם.

כמו כן קשה להניח שהרמב"ם לא ידע שתיתכן הפסקת נשימה ללא הפסקת דופק שלאחריה ממשיכים החיים שהרי הרמב"ם בעצמו כותב במורה נבוכים חלק א' פרק ל"ט: "אם ינוח הלב כהרף עין – ימות ויבטלו כל תנועותיו וכוחותיו".

יתר על כן אם מתחשבים בידע הרפואי של היום אזי גם הפסקת נשימה והפסקת דופק וכן קו ישר בא.ק.ג. אינם מגדירים בודאות מצב של מוות שהרי אם מבצעים מיד החיאה יעילה, ימשכו החיים וקשה להניח שבמצב כזה החיאה גרמה לתחיית המתים שהרי הרופאים אינם נביאים ומחוללי ניסים אלא הם מחזיקים בחיים את החיים.

ממילא יוצא שכיום אין לנו בכלל הגדרה של מצב מוות לא ע"י הפסקת הנשימה, לא ע"י הפסקת הדופק, ולא ע"י היעדר פעילות בא.ק.ג.

על מנת להבין את כל הסוגיות שהובאו לעיל נראה שצריך להסביר שהמקורות ההלכתיים שלנו אינם מתיימרים להצביע על נקודה מדוייקת במעבר בין חיים ומוות שממנה והלאה נקבע מוות ודאי ולפני נקודה זו ישנם חיים כי אז בסוגיות השונות מוגדרות נקודות שונות בקביעת המוות הסותרות זו את זו.

צריכים לבאר אם כן שההלכה קבעה במקרים שונים קריטריונים שונים המגדירים מצב מוות, הכל לפי הנסיבות. הסיבה לכך היא שההלכה ידעה שאי אפשר לקבוע בודאות את רגע המוות ולכן דנים בכל מקרה לגופו.

במקרה של טומאת זב אפשר להחמיר ולדרוש ודאות כמעט מוחלטת של מוות על מנת שהגוף יפסיק לטמא ולכן צריך פה סימני רקבון בבשר.

כמו כן אפשר לדרוש שיבקרו שלושה ימים על המתים כדי לקבל ודאות כמעט מוחלטת של מוות.

מאידך אנחנו לא רשאים להלין מתים ולכן לאחרי יציאת הנפש היינו הפסקת הנשימה והדופק צריך להשתהות מעט כדי לקבל סבירות גבוהה של מוות ורק אז מעמצים את העיניים ועושים הכנות לקבורה אבל לא מחכים לרקבון בשר וגם לא שלשה ימים אף על פי שיש קצת פחות ודאות של מוות, כיון שלא רוצים להלין את המת.

כמו כן כאשר צריכים לקבוע מתי תחול טומאת המת עדיף להחמיר לצד השני ובלבד לא לעבור על איסורי טומאה ולכן כשהותז ראשו אף על פי שעוד מפרנס והלב דופק, הגוף הזה מתחיל כבר לטמא גם אם אין עדיין ודאות גמורה של מוות.

המצב נהיה קיצוני עוד יותר כאשר מחללים שבת בשביל להציל את הנפש. במקרה זה קבעה הגמרא שברגע מסויים סבירות החיים כבר נמוכה כל כך שאפשר להפסיק את פקוח הגל והרגע הזה היא הפסקת הנשימה לפי תנא קמא ולפי היש אומרים רגע זה הוא הפסקת נשימה או הפסקת דופק לפי הקודם מבין שניהם והראשונים פסקו כתנא קמא משום ספק נפשות להקל כדי להגביר יותר את סבירות המוות.

בודאי שגם הרמב"ם ידע שהפסקת פעילות הלב מובילה למוות אלא הוא דרש לבדוק גם את הנשימה. הסיבה היא אולי שבבדיקה חיצונית של הלב בזמן פקוח הגל קשה להיות בטוח שהלב אינו פועם אבל מאידך בזמן הפסקת נשימה יש מספיק ודאות של מוות כדי להפסיק חלול שבת.

מרכז הנשימה נמצא במוח להבדיל מפעילות הלב שאיננה קשורה במוח והלב ממשיך לפעום גם בזמן נתוק מהמוח.

בזמן הפסקת נשימה, אם הפסקה זו לא נבעה מהשפעה חולפת של תרופות, בא לידי ביטוי נזק נרחב מאוד למוח שפגע גם בחלקים הבסיסיים ביותר שלו.

אם ההסבר שלנו נכון הרי שהגמרא במסכת יומא קבעה שהפסקת נשימה, או במילים אחרות: נזק נרחב למוח, מהווה סבירות גבוהה מספיק למוות כדי להפסיק לחלל את השבת בשביל החולה.

הגר"א באלוהו רבא על המשנה במסכת אהלות מבאר את ההבדל בין המושגים: גוססין מגוייד, והותז ראשו. והוא כותב שם:

"ואפילו מגוייד – שאינו יכול עוד לחיות, אינו מטמא משום דדעתו צלול. ואפילו גוסס – שאין דעתו צלול אינו מטמא משום שיכול עוד לחיות".

וכתב הרב מרדכי הלפרין במאמרו באסיא (תמוז תשמ"ה) שיוצא מכאן שבמקרה שהותז ראשו הסיבה שהוא מטמא הוא שנתמלאו בו שני התנאים: א. אינו יכול עוד לחיות; ב. אין דעתו צלול.

הרמב"ם בפירוש המשניות עוד מוסיף שהותז ראשו מדובר אף על פי שראשו עדיין מעורה בעור הגוף וכן כתב שר"ת המהרש"ם בחלק ו' סימן צ"א בהותז ראשו, וזה לשונו:

"זה מוכרח דמה שאין רוח בחוטם כשהותז ראשו הוא מפני שאין לחוטם עוד קשר עם איברים הנמשכים ואין מזה הוכחה על אפיסת החיות, אלא דמכל מקום כיון שנשברה המפרקת הוי כמת".

יוצא מכאן שלשיטת הרמב"ם והמהרש"ם הותז ראשו אין הכוונה דווקא להותז ראשו ממש אלא כל שיש נתק בין המוח לגוף, ואם כן אותו מקרה ש"הותז ראשו" שמטמא כיון שאינו צלול וגם אינו יכול עוד לחיות מתיחס גם לנזק מוחי נרחב עד כדי חוסר כל תפקוד מוחי.

אם נתבונן שוב במהרש"ם נראה שהוא קשר את ענין התזת הראש לנושא הנשימה היינו: הפסקת הנשימה שהיא ביטוי להפסקת פעולת המוח היא הסימן החיצוני ל'התזת ראש' פנימית, ומצב כזה הינו מצב של סבירות מספקת של מוות בכדי להפסיק פעולות הצלה או בכדי להחל טומאת מת.

מכל זה יצא אולי שחוסר פעילות מוחלטת במוח יהיה מצב של ודאות מספקת של מוות בכדי להוציא לב או כבד למטרת הצלת חיים של חולה ודאי.

הערה: דיון זה הינו לשם שקלא וטריא בלבד ואין כוונתו לפסוק הלכה בנוגע להשתלות אברים, קודם כל מפני שבנושא זה ישנם עוד צדדים רבים שלא נדונו כאן ושנית מפני שכבר נכתבו פסקי הלכה רבים בין להיתר ובין לאיסור ע"י גדולי הרבנים.